

NAUKA U SLUŽBI DRŽAVE U PERIODU CENTRALIZOVANE DRŽAVNE UPRAVE I ODRAZ NJIHOVOG ODNOSA U ŠTAMPI 1945-1953

Sažetak: Tekst razmatra period od 1945. do 1953. godine na prostoru nekadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, koji karakteriše centralizovano državno uređenje. Tokom ovog perioda štampa je imala agitatorsko-propagandnu ulogu u razvoju opšte kulture i obrazovanja. Naglašavanjem značaja nauke u društvu i ulaganja države u naučni razvoj, prvenstveno objavljivanjem tekstova i fotografija, sprovedena je i popularizacija nauke. U međunarodnom političkom kontekstu, prve pozitivne vesti sa Zapada odnose se upravo na dostignuća iz oblasti nauke. Namera teksta je da doprinese rasvetljavanju odnosa države, nauke i naučnika u periodu 1945-1953, uloge nauke u ranom socijalizmu, utvrđivanju jugoslovenskih pozicija na međunarodnoj sceni, kao i u procesu emancipacije i promene položaja žene u društvu.

Cljučne reči: nauka i naučnici u štampi, FNRJ, 1945-1953

Rani socijalizam

Sve novine koje je u periodu neposredno po završetku Drugog svetskog rata KPJ inicirala svojim političkim kursom, istovremeno je determinisalo i svodilo takve pojave u društvu „na onu meru koju treba da imaju“.¹ Proces širenja novih ideja bio je praćen nizom oscilacija i protivrečnih tendencija nad kojima su stajale odluke VI kongresa SKJ o slobodi staralaštva na polju nauke, umetnosti i kulture kao preduslova za razvitak i napredak materijalnog i društvenog života. U odnosu na prvi period kapitalističke modernizacije Jugoslavije od 1918. do 1941, drugi period se može nazvati socijalističkom modernizacijom, koja je trajala od 1945. do sredine šezdesetih godina XX veka.² Polazni uslovi za novi početak procesa modernizacije bili su skoro identični onima po završetku Prvog svetskog rata: velike ljudske žrtve, materijalna opustošenost, nasleđe zaostalosti i uverenje da se stvara novi, bolji svet. Međutim, poput drugih nerazvijenih zemalja, i Jugoslavija je ušla u proces industrijalizacije sa stanovništvom nevičnim vrednostima kao što

¹ Dimić, Lj., *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 262.

² Bogdanović, M., *Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, naučni skup, Beograd 1994, 47-48.

su produktivnost koja samu sebe pokreće, efikasnost i tehnološka racionalnost. Po uzoru na sovjetski model, modernizacija je u svom drugom pokušaju imala oblik dobro organizovanog napora pod državnom kontrolom.

Osnovne pretpostavke za prelazak na plansku privredu, s osnovnim ciljem elektrifikacije i industrijalizacije, ostvarene su obnovom zemlje, stvaranjem državno-svojskih odnosa i društvenim promenama.³ U smislu planirane privrede, prihvaćena je i Lenjinova teza da se socijalizam ne može zamisliti bez krupne tehnike izgrađene na osnovu najsavremenijih tekovina savremene nauke. Različiti slojevi stanovništva planski su podsticani u poletu obnove i izgradnje, dok su pred zajednicu postavljani konstruktivni, stvaralački planovi i projekti. Dobar osnov za uključivanje nauke bila je primena savremenih naučnih metoda u opštedruštvenom razvitku. Tome je doprinela i Srpska akademija nauka, koja je, osnivanjem mnogobrojnih instituta odmah po završetku Drugog svetskog rata i njihovim uključivanjem u sve tokove razvitka, učestvovala i u stvaralačkoj dinamici društvenog preobražaja.

U manihejskoj podeli na dobro i zlo, svetlo i tamu, propadanje i razvoj, štampa je uz pomoć mozaičkih konstrukcija slike i teksta imala ulogu predstavljanja oba sveta.⁴ Socijalistički 'svet dobra' karakterisala je trijumfalna revolucija, brz napredak, sloga i solidarnost, briga za čoveka, kao i napredak nauke i tehnike. S druge strane, zapadni, kapitalistički 'svet zla' predstavljan je kao propast svake vrste kulture, čoveka, pa na kraju i samih država. Do kraja četrdesetih godina XX veka, vesti o čudima nauke tehnike bile su poreklom s Istoka i odnosile su se prvenstveno na uspehe sovjetskih stručnjaka u domenu poljoprivrede, avio-industrije i tako dalje. Međutim, s promenom političke situacije i bližeg vezivanja za Zapad, u štampi se od 1950. sreću prve pozitivne vesti poreklom sa Zapada.⁵

Posle partijskih plenuma 1949. počinje se sa insistiranjem na samobitnosti, koja se prvenstveno manifestuje u jugoslovenskoj kulturi.⁶ Prema ovoj koncepciji, umetnost, na primer, ne treba da bude deo ni Istoka ni Zapada, već nešto svoje, izraslo na tradicijama lokalnog tla. Međutim, taj mit o samobitnosti ustupio je pred potrebom da Jugoslavija bude deo sveta. Dok se u umetnosti proklamovala 'jednakost svih puteva' u nauci se proklamovao suverenitet nauke. Relativna liberalnost jugoslovenskog režima ležala je baš u tom položaju Jugoslavije između Istoka i Zapada. Posle 1948. stvaranje pozitivnog imidža Jugoslavije, kao drugačije komunističke zemlje, bilo je neophodno i usmereno ka pridobijanju simpatija na Zapadu.

U tom smislu, tokom 1950. i 1951, u vreme punog zamaha Prvog petogodišnjeg plana i završetka izgradnje mnogih kapitalnih objekata, traže se novi načini prikazivanja industrijskog napretka i postepenog uspostavljanja domaće proi-

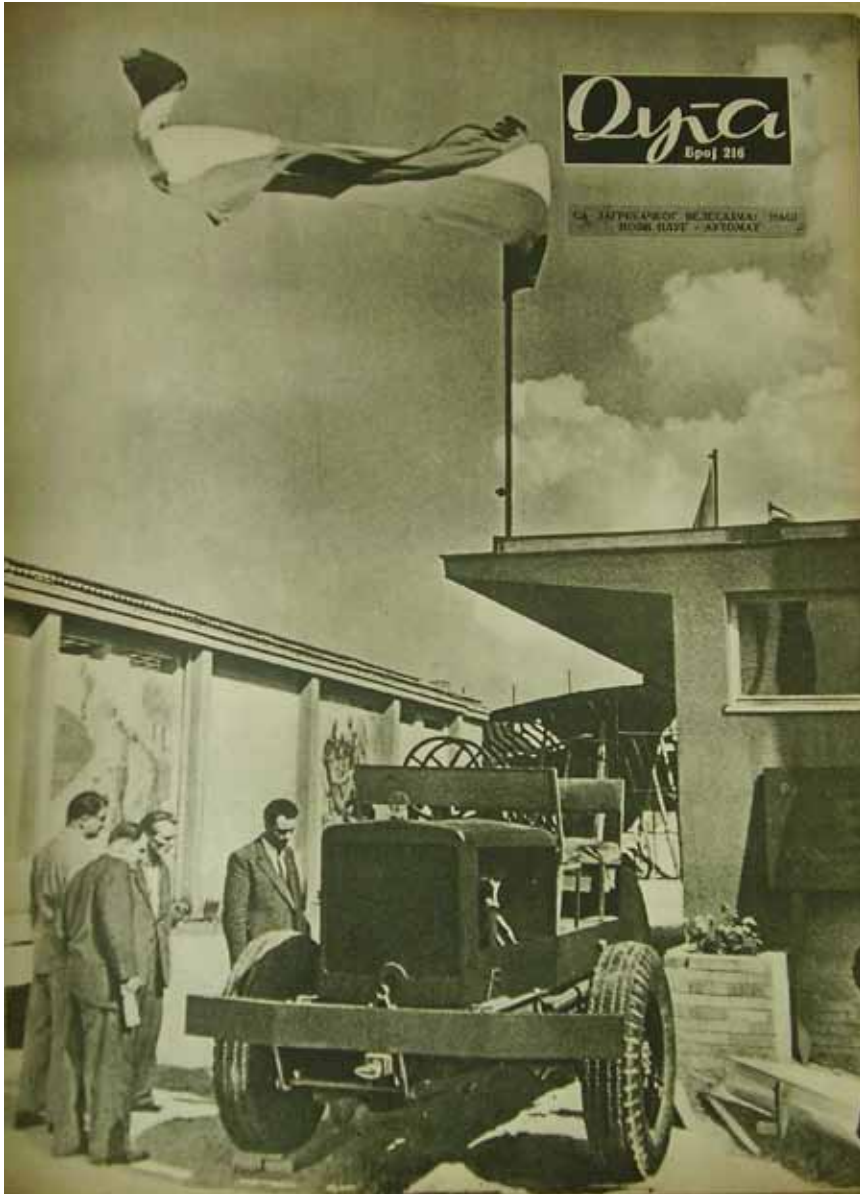
³ Cvetković, S., *Revolucija i modernizacija, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 72.

⁴ Marković, P. J., *Beograd između Istoka i Zapada*, Beograd 1996, 108.

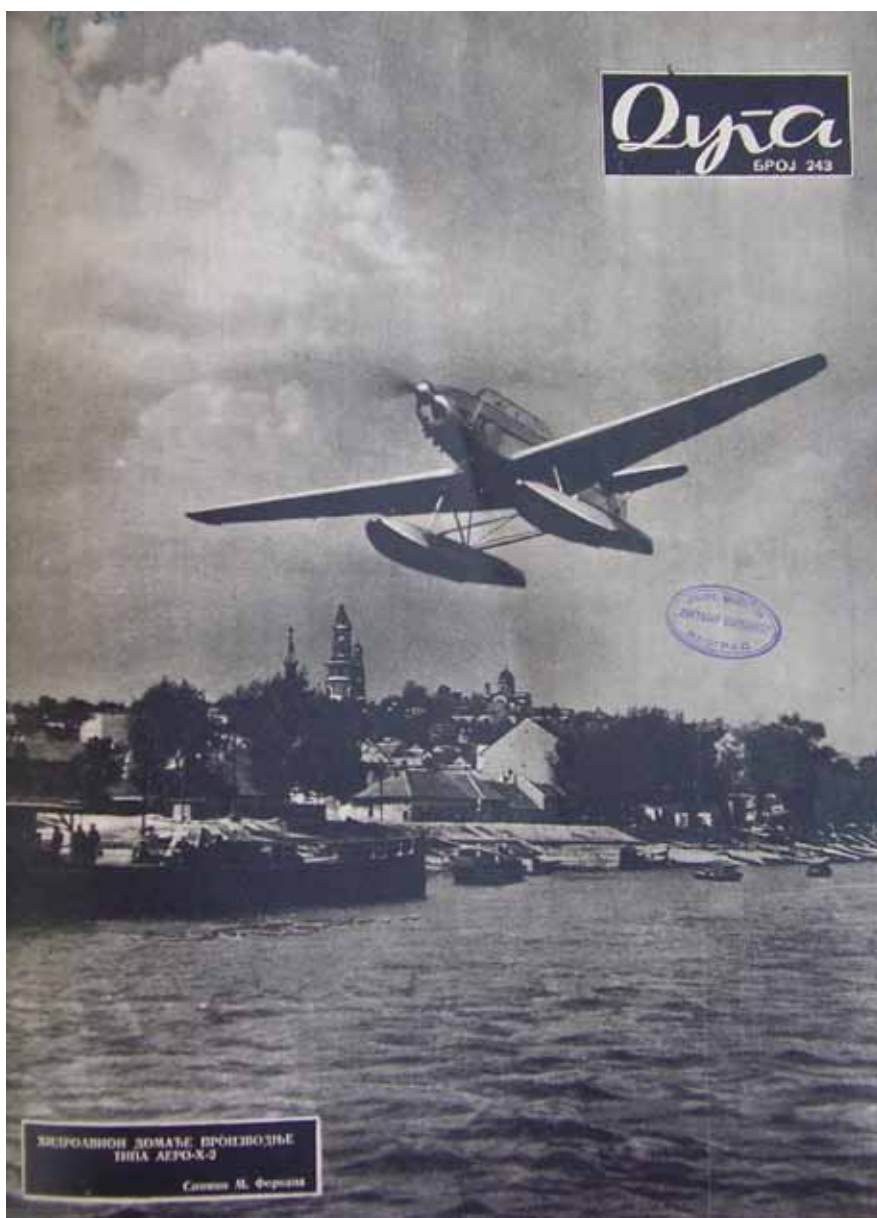
⁵ Isti, 134.

⁶ Isti, 505.

zvodnje. Jedna od tema u štampi bilo je prikazivanje učešća domaće privrede na velesajmovima u zemlji i inostranstvu. Velesajmovi se mogu pratiti na naslovnim stranama *Duga* još od 1948, ali u narednim godinama uspehe domaće industrije sve češće ilustruju kamioni, autobusi, čak i avioni, koji su na ovim velesajmovima predstavljeni kao značajni proizvodi domaće industrije i posledica sprovođenja stroge privredne politike.

Slika 1. Sa Zagrebačkog velesajma : naš novi plug-automat, *Duga*, br. 216, 1948.

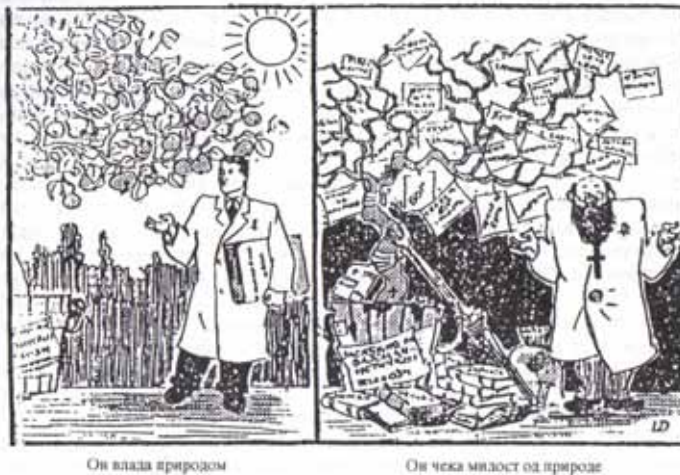
Slika 2. Hidroavion domaće proizvodnje tipa AERO-X-2, *Duga*, br. 243, 1950.

Međunarodna scena

U razvijenim zemljama Zapada, kao i zemljama 'realnog socijalizma', nauka je postala 'ogromno društveno preduzeće', koje je uslovalo pojavu elitizma i velikih privilegija naučnika. Da bi se dostigao Zapad, naučnici su, na primer u Sovjetskom Savezu,

postali 'neka vrsta aristokratije' sa svim negativnim propratnim pojavama poput karijerizma, nepotizma, ideološke poslušnosti i 'moralne ravnodušnosti'.⁷ S druge strane, društvene i humanističke nauke pokazivale su otvorenu spregu naučne i političke elite, koja je vladama omogućavala 'da razumeju, predviđaju i upravljaju društvenim događajima'. U uslovima podređenosti društvenih nauka ideološkoj matrici, bilo je nemoguće razviti autonomiju nauke, samoinicijativnost i otvorenu kritičku svest.

Totalitarni i autoritarni režimi XX veka otvoreno su se uplitali u predmete nauke, posebno biologije, filozofije i književnosti.⁸ Ideološka rasprava u biologiji, vođena u Sovjetskom Savezu između pristalica metoda genetičara i botaničara Ivana Mičurina i njegovih protivnika, doprla je do stranica centralne partijske i dnevne štampe, odnosno glavnog ideološkog časopisa *Komunist* i dnevnog lista *Politika*.⁹ Marksistička ideologija u svojim staljinističkim derivatima razvila je, iza maske naučnog objektivizma, do krajnosti antropocentrički voluntarizam kada se radi o odnosu čoveka i okoline. Ideja preobražavanja u skladu s čovekovim potrebama shvatana je vrlo usko i pragmatično, uglavnom sa stanovišta mehaničkog povećanja proizvodnje, ideološke svetinje dogmatskog marksizma.¹⁰ U našoj sredini, teoretska biološka polemika oko načina rada i postignutih rezultata Ivana Mičurina odvijala se na Univerzitetu ali, kako je borba za veću i savremeniju poljoprivrednu proizvodnju bila jedan od prioriteta Prvog petogodišnjeg plana, polemičke rasprave išle su u korist Mičurinovih pristalica, nasuprot 'zastarelim i prevaziđenim' pristalicama evolucionističkih teorija Augusta Vajsmanna, Gregora Mendela i Tomasa Morgana. U tom duhu je u listu *Narodni student* objavljena i karikatura, koja na duhovit način ilustruje dva suprotstavljena stava.

Slika 3. Karikatura, *Narodni student*, 23. II 1949.

⁷ Stanković, Đ., *Savremena antinaučnost i modernizacija Srbije, Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 212-213.

⁸ Isti, 30.

⁹ Isti, 347-355.

¹⁰ U jugoslovenskoj praksi, najozloglašeniji primer zlostavljanja prirode u ime povećanja proizvodnje je plan isušivanja Skadarskog jezera 1949.

Tokom 1950. biološka polemika između sovjetskih i zapadnih naučnika vodila se u britanskim stručnim časopisima, a činjenica da je domaći časopis *Nuka i priroda* prenosio suprotstavljene stavove sovjetskih i zapadnih naučnika, i to iz britanske štampe, svedoči o otvaranju nauke prema svetu. 'Čudotvorna nauka' bila je deo unutrašnje i spoljašnje propagande, tipične za socijalističku društvenu praksu, u kojoj ni prirodne nauke nisu bile pošteđene borbe za idejnost sve do početka pedesetih godina. Hronologija popuštanja zategnutosti u oblasti biologije ide potpuno u korak s odbacivanjem ideološkog balansa i u drugim granama umetnosti i nauke. U književnosti je, na primer, prekretnica kongres u Ljubljani 1952, u arhitekturi kongres u Dubrovniku, u slikarstvu Lubardina izložba 1951.

Žene u nauci

Isticanje socijalističke jednakosti u prvim godinama po završetku Drugog svetskog rata značilo je za položaj žene u društvu ujedno i nastavak procesa emancipacije. Kao aktivan učesnik obnove i izgradnje zemlje, žena je u potpunosti odgovarala zahtevima socijalističkog preobražaja. Formiranjem novih društvenih odnosa, insistiranjem na komunističkoj jednakosti i donošenjem odgovarajućih zakona, stekli su se i stvarni uslovi za sprovođenje emancipacije. Obrazovanje žena je predstavljalo siguran put, a sa tim u skladu je već 1947/48. broj devojaka upisanih na Univerzitet tri i po puta je uvećan u odnosu na 1939. godinu.¹¹ Obrazovanje žena trebalo je da bude siguran put ka njihovoj emancipaciji.

Tokom čitavog perioda obnove i izgradnje u štampi se često objavljuju fotografije studenata. S jedne strane ove fotografije ilustruju mirnodopsko vreme u kome s jedne strane imamo aktivne, direktne učesnike u obnovi zemlje, a s druge one koji se školuju i na drugi način doprinose razvoju. Prisustvo žena na ovim fotografijama je redovna pojava koja dodatno podvlači otvorenost fakulteta 'slabijem polu'. Nagla industrijalizacija i potreba za visokoobrazovanim kadrovima otvorila je nov prostor ženama. One su počele da se bave zanimanjima u privrednim granama koje su ranijih godina bile rezervisane samo za muškarce. Brzo su postale hemičarke, fizičarke a mnoge su našle poslove u rudarstvu ili metalurgiji. Mnoge fotografije objavljene u štampi to i potvrđuju.

¹¹ Gudac-Dodić, V., Analiza tekstova o ženi u listu „Politika“ 1945-1953, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Beograd 1998, 403.

Slika 4. „Na početku nove školske godine studenti tehnike Beogradskog univerziteta vratili su se sa mnogih radnih akcija i praktičnih vežbi da nastave studije na fakultetu, *Duga*, br. 163, 1948.

Slika 5. "U izgradnji zemlje žene učestvuju u svim granama proizvodnje", *Duga*, br. 87, 1947.

Marksistička teorija predviđa podjednako učešće muškaraca i žena u svim sferama društva, ali realnost nije u potpunosti usklađena s teorijom. Ženama su otvorena vrata fakulteta, ali dolazi i do feminizacije određenih profesija.¹² Na taj način ni jugoslovenski socijalizam nije uspeo da razbije patrijarhalnu ideologiju.

¹² I. Simić, Socijalizam i položaj žena u nauci, Kontinuirana edukacija – Položaj žena u nauci, <http://koed.petnica.rs/index.php/web-koed/avgust-2011-2/13-web-koed/76> (9. 11. 2011.)

Primera radi, mobilnost žena je na većini fakulteta bila mnogo manja nego mobilnost muškaraca, čak i kada su žene činile apsolutnu većinu studenata. Praćenje izbora u zvanje i prolaznost žena ka tituli redovnog profesora jasno ocrtava u kojoj meri jugoslovenski socijalizam nije uspeo da se izbori sa patrijarhatom. Očita je koncentracija muškaraca na rukovodećim položajima. Na vrhu rukovodeće piramide su muškarci, ali u sredini postoji ravnomernost.

Relacija moći između muškaraca i žena nije bitno narušena izgradnjom jugoslovenskog socijalizma. Žene su ratom i revolucijom osvojile slobodu, građanska prava i pravnu jednakost, ali nisu uspele da razbiju patrijarhalnu matricu u suštini muški centrirane kulture. Socijalistički sistem je omogućio ženama da se u takvoj kulturi bore, ali nikako nije garantovao jednake pozicije i mogućnosti, kao što jednake mogućnosti i pozicije za žene nikad nisu postojale ni u Zapadnoj Evropi. Strukturalni problemi koji su bili karakteristični za socijalistički obrazovni sistem postoje i danas. Feminizacija određenih profesija je nasleđena i nije bitno izmenjena, što se kasnije prenosi i na odnose na fakultetima. „Ženski“ fakulteti su ženski samo do zvanja vanrednog profesora, kada gotovo redovno postaju isključivo „muški“.

U knjizi *Društvena emancipacija partizanki u Srbiji*, autorka Ivana Pantelić naglašava da je posleratna angažovanost učesnica NOB-a u društvenom i političkom životu Jugoslavije bila rezultat njihovog revolucionarnog delovanja s jedne strane, dok je s druge bila rezultat partijske i državne politike koja je unapred određivala neophodan broj žena u državnim i partijskim organima i njihovu ulogu. Pripadnice državne i privredne elite socijalističke Jugoslavije takođe su bile većinom bivše članice partizanskog pokreta. Tako je, na primer, Josipa Anina bila sekretarka Saveznog ministarstva za nauku i kulturu, a Smilja Mesarić, načelnica odeljenja za kulturno-masovni rad u istom ministarstvu i tako dalje. Žene su često obavljale poverljive poslove, vodile personalne uprave i stajale na čelu važnih odeljenja, ali često u ministarstvima koja su smatrana manje važnim, poput ministarstva kulture ili nauke na primer, ili su bile na čelu informativnih ustanova.

U političkoj teoriji Endrua Hejvuda četiri osnovna razloga za uspostavljanje centralizacije su: nacionalno jedinstvo, usaglašenost, jednakost i blagostanje. Multietnička država imala je potrebu za učvršćivanjem državnog, nadsacionalnog jedinstva, dok su osnovni postulati Prvog petogodišnjeg plana podrazumevali upravo jednakost i blagostanje. Štampa je u ovom periodu imala agitatorsko-propagandnu i ulogu u razvoju opšte kulture i obrazovanja. Popularizacija nauke odvijala se objavljivanjem tekstova o ulozi i značaju nauke u društvu, ulaganju države u naučni razvoj, u kolektivističkom duhu i bez isticanja individualnih rezultata.

U FNRJ nauka i obrazovanje postale su odlučujuća sila u izgradnji socijalističkog društva. Demokratska dimenzija procesa revolucionisanja nauke i obrazovanja ogledala se u tome što su oni postali dostupni najširim slojevima društva,

proširena je mreža škola i fakulteta, naučnici su uključeni u privredni razvoj zemlje i njenu modernizaciju. Ideološka dimenzija se, s druge strane, ogledala u selekciji poželjnih, promociji ličnog odricanja u ime stvaranja novog čoveka i društva, kolektivističkom i timskom takmičenju i tako dalje. Osnova 'socijalizatorskog obrasca' ranih pedesetih godina je kolektiv – zajednica kao odrednica osnovnog smisla individualnog postojanja, kojoj se podređuju i sva individualna pregnuća.¹³

U skladu sa tim, štampa će retko govoriti o istaknutim naučnim radnicima, čak će i one zaista zaslužne podvrgnuti procenjivanju podobnosti. Takvu sudbinu doživeo je i Milutin Milanković. Sud časti Beogradskog univerziteta je 1. jula 1950, procenjujući podobnost za novi poredak najcitiranijeg srpskog naučnika svih vremena, doneo karakteristiku u kojoj se priznaje kao stručnjak i naučnik, koji se bavi astronomijom i nebeskom mehanikom, ali je "vrlo star i o nekom njegovom ličnom razvoju nema ni govora". Istaknut je kao dobar pedagog, ali koji "predavanja jedva otaljava". "Po političkoj orijentaciji pripada poznatoj matematičkoj kliki... marksizam-lenjinizam ne poznaje niti pokazuje ikakav interes. Smatramo da je naš politički neprijatelj i da će kao takav umreti. Može se iskoristiti kao nastavnik i naučnik". Ipak, Milutin Milanković je ostao na fakultetu do svog penzionisanja 1955. godine.

Literatura

- Bogdanović, M. 1994. Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 35-58.
- Cvetković, S. 1994. Revolucija i modernizacija. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 59-67.
- Dimić, Lj. 1988. *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*. Rad.
- Gudac-Dodić, V. 1998. Analiza tekstova o ženi u listu „Politika“ 1945-1953, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2. Položaj žene kao merilo modernizacije. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 394-407.
- Marković, P. J. 1996. *Beograd između Istoka i Zapada*. Službeni list SRJ.
- Stanković, Đ. 1994. Savremena antinaučnost i modernizacija Srbije. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 211-216.
- Simić, I. Socijalizam i položaj žena u nauci, *Kontinuirana edukacija – Položaj žena u nauci*, Dostupno na: <http://koed.petnica.rs/index.php/web-koed/avgust-2011-2/13-web-koed/76> (9. 11. 2011.)

¹³ Bogdanović, M., Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku, 40.

Andrijana Ristić

SCIENCE IN THE SERVICE OF THE STATE DURING THE PERIOD OF CENTRALIZED STATE ADMINISTRATION AND THE REFLECTION OF THEIR RELATIONSHIP IN THE PRESS

The period between 1945 and 1953 in the former Federal People's Republic Yugoslavia is characterized by a centralized system of government. In the political theory of Andrew Heywood, there are four main reasons to establish a centralized authority: national unity, consistency, equality and prosperity. The multiethnic state had the need to consolidate supranational unity, while the main principles of the First Five-Year Plan just implied equality and prosperity. The press had an important role in the state propaganda as well as in the development of general culture and education. Popularization of science took place in the publication of articles on the role and importance of science in society, state investments in scientific development, while the images of scientists as archetypes of knowledge contributed to humanization of science. The first positive news from the West referred to the achievements of science. The aim of the paper is to contribute to explanation of the official state attitude towards science and scientists in the period between 1945 and 1953, the role of science in the early socialism, Yugoslav foreign policy and in the process of emancipation of women and their role in changing society.